

Inhoud

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave	11
Inleiding	15
DEEL EEN: BENADERINGEN	23
I Geheugen en zelfobservatie	25
1 Zichtbaarheid en hoorbaarheid	27
2 De schatkamers van de herinnering en de kennis	29
3 Observatie, beschrijving, realisme	40
4 Cijfers	49
5 Nieuws	53
6 Fotografie	63
II Tijd: Wanneer was de negentiende eeuw?	69
1 Chronologie en samenhang	69
2 Kalender en periodisering	73
3 Cesuren en overgangen	76
4 Revolutie – victorianisme – fin de siècle	82
5 Uur en versnelling	91
III Ruimte: Waar lag de negentiende eeuw?	101
1 Ruimte en tijd	101
2 Metageografie: de naamgeving van de ruimte	102
3 <i>Mental maps</i> : de relativiteit van ruimtelijke visies	111
4 Interactieve gebieden: land en zee	119
5 Ruimtelijke ordening en bestuur	128
6 Territorialiteit, diaspora, grenzen	132
DEEL TWEE: PANORAMA'S	139
IV Mobiliteit	141
1 Dimensies en ontwikkelingen	141
2 Demografische rampen en demografische overgang	148
3 De erfenis van vroegmoderne migraties: creolen en slaven	152
4 Strafkolonie en ballingschap	157
5 Etnische zuivering	164
6 Binnenlandse migratie en de veranderende slavenhandel	169
7 Migratie en kapitalisme	179
8 Mondiale motieven	189

V	Levensstandaard	193
1	Levensstandaard en de kwaliteit van leven	193
2	Levensverwachting en de <i>homo hygienicus</i>	196
3	Medische angsten en preventie	204
4	Mobiele gevaren, oud en nieuw	211
5	Natuurrampen	223
6	Honger	228
7	Landbouwrevoluties	238
8	Armoede en rijkdom	244
9	Geglobaliseerde consumptie	254
VI	Steden	269
1	De stad als norm en uitzondering	269
2	Verstedelijking en stedelijke systemen	277
3	Tussen ontstedelijking en enorme groei	284
4	Speciale steden, algemene steden	293
5	De gouden eeuw der havensteden	303
6	Koloniale steden, verdragshavens, imperiale metropolen	311
7	Binnenruimte en ondergrond	326
8	Symbolisme, esthetiek, planologie	340
VII	Frontiers	351
1	Invasies en frontierprocessen	351
2	Het Noord-Amerikaanse Westen	360
3	Zuid-Amerika en Zuid-Afrika	376
4	Eurazië	386
5	Kolonialisme en nederzettingen	398
6	De verovering van de natuur: invasies in de biosfeer	405
VIII	Imperiums en natiestaten	423
1	De politiek van grootmachten en de imperiale expansie	423
2	Wegen die leiden naar de natiestaat	434
3	Wat imperiums bijeenhoudt	450
4	Imperiums: typologie en vergelijkingen	460
5	Centrale en marginale gevallen	465
6	Pax Britannica	482
7	Leven in een imperium	493
IX	Internationale orde, oorlogen, transnationale bewegingen	501
1	Het doornige pad naar een mondiaal statenstelsel	501
2	Machtsgebieden	507
3	Vreedzaam Europa, een door oorlog verscheurd Azië en Afrika	515
4	Diplomatatie als politiek instrument en interculturele kunst	526
5	Internationalisme en de opkomst van universele normen	538

X	Revoluties	548
1	Revoluties – van onderop, van bovenaf, van onverwachte kant	548
2	De revolutionaire Atlantische regio	556
3	De grote beroering in het midden van de eeuw	577
4	Euraziatische revoluties, fin de siècle	593
XI	De staat	608
1	Orde en communicatie: de staat en de politiek	608
2	Heruitvinding van de monarchie	615
3	Democratie	630
4	Bestuur	642
5	Mobilisatie en discipline	654
6	Zelfversterking: de politiek vanuit een perifeer defensief	663
7	Staat en nationalisme	667
	DEEL DRIE: THEMA'S	673
XII	Energie en industrie	675
1	Industrialisatie	675
2	Energieregime: de eeuw van de kolen	689
3	Economische ontwikkeling en het gebrek eraan	697
4	Kapitalisme	706
XIII	Arbeid	711
1	Het belang van landarbeid	713
2	Fabriek, bouwterrein, kantoor	723
3	Emancipatie in de wereld van de arbeid: slaven, lijfeigenen en boeren	736
4	De asymmetrie van loonarbeid	745
XIV	Netwerken	750
1	Communicatie	751
2	Handel	764
3	Geld en financiën	770
XV	Hiërarchieën	784
1	Is een mondiale sociale geschiedenis mogelijk?	784
2	Aristocratieën in (relatief) verval	790
3	Burgers en quasiburgers	801
XVI	Kennis	819
1	Wereldtalen	821
2	Alfabetisering en schoolonderwijs	828
3	De universiteit als Europese cultuurexport	838
4	Kennismobiliteit en vertaling	849
5	Menswetenschappen en de studie van de ander	855

XVII Beschaving en uitsluiting	867
1 De 'beschaafde wereld' en haar 'missie'	867
2 De emancipatie van de slaven en de witte suprematie	879
3 Het weren van vreemdelingen en 'rassenstrijd'	898
4 Antisemitisme	909
XVIII Religie	917
1 Ideeën over de religie en het religieuze	917
2 Secularisatie	924
3 Religie en imperium	931
4 Hervorming en vernieuwing	939
Conclusie	948
1 Zelfdiagnoses	948
2 Moderniteit	949
3 Nogmaals: het begin en het einde van de eeuw	951
4 Vijf karakteristieken van de eeuw	953
Bibliografie	966
Noten	1067
Personenregister	1169

Voorwoord bij de Nederlandse uitgave

Van de grote Duitse schrijver Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) is het advies afkomstig dat een voorwoord niets anders moet bevatten dan de geschiedenis van het boek. Een voorwoord is niet de juiste plek om informatie en meningen toe te voegen die de schrijver tijdens het schrijven van het boek vergeten is. En het is ook zelden een goed idee om in een voorwoord van een latere editie of – zoals in dit geval – een vertaling uitvoerig in te gaan op de bezwaren van de critici.

Ik houd me aan Lessings raad. Maar tegelijkertijd kan ik er niet aan voorbijgaan dat het boek ook ná de publicatie ervan in 2009 een geschiedenis heeft gehad. De Nederlandse vertaling is de laatste etappe van die geschiedenis, waartoe al meer vertalingen behoren. In 2014 verscheen bij Princeton University Press een vertaling in het Engels (*The Transformation of the World: A Global History*), waarbij ik de gelegenheid had een aantal details te veranderen. Ik heb bijvoorbeeld uitweidingen die te eenzijdig aan Duitse lezers waren gericht veranderd om een internationaal publiek beter te bereiken. De Nederlandse vertaler heeft tal van dat soort veranderingen overgenomen.

Ik verheug me in het bijzonder over de Nederlandse vertaling, omdat het oorspronkelijke plan voor het boek is ontstaan in het universitaire jaar 2001/2002 in Wassenaar. Ik was in die tijd te gast bij het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS) en genoot met mijn gezin van de heerlijke Nederlandse gastvrijheid. Zonder de rust en de constructieve sfeer op het NIAS en zonder de voortreffelijke bibliotheken in Leiden en Den Haag zou het boek nooit geschreven zijn. Ik ben veel dank verschuldigd aan de toenmalige directeur van het NIAS, mijn zeer gewaardeerde en intussen overleden collega H.L. Wesseling (1937-2018). Hij heeft ook als belangrijk historicus van Frankrijk en het Europese kolonialisme grote invloed op mijn werk uitgeoefend.

De geschiedenis van het boek kan onderverdeeld worden in de ontstaansgeschiedenis en de invloed ervan. Tot de ontstaansgeschiedenis behoort dat ik al sinds de jaren 1990 deelnam aan debatten over de vraag hoe een moderne wereldgeschiedenis te schrijven. ‘Modern’ – dat betekent: geen opeenstapeling van feiten, namen en jaartallen, maar een gestructureerde interpretatie van mondiale verbanden. Die discussies waren aanvankelijk nogal theoretisch. Daar was ik op den duur niet langer gelukkig mee. Op de theorie moest de praktijk volgen. Omdat ik niet over de competentie beschik oudere perioden van de geschiedenis deskundig te behandelen, nam ik me voor om een nieuwe benaderingswijze, die tegenwoordig *Global History* heet, experimenteel uit te proberen op een afgebakend tijdperk. Tot dat moment had ik vooral geschreven over de twintigste en later over de achttiende eeuw, maar nog geen boek over de negentiende. *De metamorfose van de wereld* moest die lacune opvullen. Uiteraard was ik op het gebied van de negentiende eeuw geen leek. Voor zover ik me kan herinneren heb ik me altijd met die eeuw beziggehouden, ook met de literatuur, de muziek en de filosofie ervan. Als universitair docent heb ik steeds weer onderwerpen uit die eeuw behandeld.

Het boek is van meet af aan niet bedoeld als leerboek en encyclopedie. Daarom claimt het ook niet alles over de negentiende eeuw te verzamelen wat belangrijk en wetenswaardig is. Ik leg heel bewust persoonlijke accenten en laat mijn individuele interesses blijken. Veel van de lacunes die er in zo'n boek wel moeten zitten, komen dus niet voort uit slordigheid, maar zijn bewust gekozen. Om maar een voorbeeld te noemen: op diverse plaatsen in het boek wordt de geschiedenis van de muziek aangestipt, terwijl de kunstgeschiedenis amper aan bod komt. Dat heeft niet alleen te maken met het feit dat ik meer verstand heb van muziek dan van beeldende kunst, maar ook met de omstandigheid dat de uitgeverij geen dure reproducties in het boek wilde. Omdat je schilderijen altijd zorgvuldig moet interpreteren, zou het boek bovendien nog dikker geworden zijn.

Mijn doel was zo te schrijven dat deskundigen en leken in even sterke mate met de lectuur hun voordeel zouden kunnen doen. Een ander fundamenteel idee was de diverse hoofdstukken onafhankelijk van elkaar te maken, zodat ze los van elkaar te begrijpen zijn; de lezer hoeft het boek niet van de eerste tot en met de laatste bladzijde te lezen. Van meet af aan was het ook mijn bedoeling geen hoofdstukken over landen te schrijven. Het boek bevat informatie en interpretaties over vele regio's op de wereld, maar ze zijn te vinden onder de systematische titels en trefwoorden, niet binnen een geografische ordening.

Wat de invloed van het boek betreft, was de weerklank verbazingwekkend breed en positief. Dat heeft wellicht ook te maken met het feit dat een breed lezerspubliek wordt aangesproken. De een interesseert zich voor de negentiende eeuw, de ander meer voor een bijzondere manier van geschiedschrijving, weer een ander voor het begin van wat we tegenwoordig globalisering noemen.

In de wetenschappelijk-kritische discussie werden vooral twee bezwaren naar voren gebracht. In de eerste plaats waren er critici die het boek te 'eurocentrisch' vonden. Hierop was en is mijn antwoord dat in geen enkele andere eeuw in de wereldgeschiedenis de mondiale positie van Europa op alle gebieden zo sterk en bepalend is geweest als in de 'lange' negentiende eeuw, een periode die ongeveer kan worden begrensd door de jaren 1770 en 1914. Ik heb steeds weer gepoogd perspectieven van buiten Europa te geven, maar de marginalisering van Europa om ideologische redenen vind ik ongerechtvaardigd.

In de tweede plaats hebben enkele critici en lezers om een eenvoudige theorie gevraagd die de negentiende eeuw kernachtig samenvat. Was het de eeuw van de modernisering, de industrialisering, de urbanisering, het imperialisme enzovoort? Mijn antwoord: al die aspecten komen samen, het is onmogelijk om een enorm veelzijdig tijdperk met enkele zinnen tot een kern terug te brengen. Misschien zijn er geschiedfilosofen die dat kunnen. Historici zijn zich te zeer bewust van de reusachtige hoeveelheid bronnen en de eindeloze diversiteit aan mensen en hun handelingen om met eenvoudige formules gelukkig te zijn.

Een algemeen probleem bij dit soort boeken is de verhouding tussen afzonderlijke landen en de verschillende regio's van de wereld. In het eerste interview dat ik na het verschijnen van de oorspronkelijke Duitse publicatie gaf, vroeg een jonge verslaggever mij: 'Waarom schrijft u bijna niets over Zanzibar?' Die vraag was principieel gerechtvaardigd, maar tegelijkertijd een beetje naïef. Een lezer interesseert zich voor een bepaald land of een bepaalde stad, kijkt in het register

van het boek en raakt dan altijd teleurgesteld. Niemand vindt genoeg over wat hem persoonlijk interesseert. Gelukkig verwijzen de talrijke noten in het boek naar gespecialiseerde literatuur waarin veel meer te vinden is.

Ik hoop dat ik Nederland niet verwaarloosd heb. Toch zou er veel meer te zeggen zijn over de geschiedenis van dat fascinerende land in de negentiende eeuw. Er verschijnen de laatste tijd dikke boeken waarin de geschiedenis van Frankrijk of Italië in een mondiale samenhang zijn ingebed. Er wordt dus geschreven – om goede redenen gebeurt dat vaak door een team van schrijvers – wat je ‘mondiale nationale geschiedenis’ zou kunnen noemen. Dat is een grote stap vooruit, vergeleken met de oude vorm van nationale geschiedenis (die zich helemaal binnen de grenzen van een land beweegt).

Voor Nederland is zo iets overigens minder nieuw dan voor veel andere landen. Als het gaat om de tijd vanaf de zeventiende eeuw hebben de grote Nederlandse historici altijd al een nationale geschiedenis in mondiaal verband geschreven. De wereldomvattende handelsactiviteiten van Nederlandse zeevaarders en kooplieden, de stapsgewijze uitbouw van het grote koloniale rijk, de mondiale activiteiten van Nederlandse wetenschappers: dat heeft allemaal terecht de interesse van historici gewekt. In de negentiende eeuw heeft het Nederlandse overzeese rijk zich nog maar weinig uitgebreid. Maar de koloniën waren van grote economische en culturele betekenis voor het koninkrijk der Nederlanden en zijn samenleving. Tegelijkertijd is het Nederlandse kolonialisme een laboratorium voor koloniale omstandigheden in het algemeen. Je kunt er alles vinden, van gruwelijke verovering, onderdrukking, uitbuiting en slavernij tot expliciete kritiek op het kolonialisme en de wil om te hervormen. Dat zijn allemaal onderwerpen voor een vergelijkende geschiedenis van de Europese imperiums, waarin Nederland een belangrijke rol speelt.

Wat betreft de binnenlandse omstandigheden in Nederland vind ik het in mondiaal perspectief vooral fascinerend met hoeveel succes dat kleine land – ondanks maatschappelijke spanningen en culturele conflicten – een economische modernisering en een toename van de welvaart heeft bereikt zonder de gebruikelijke weg van een alomvattende industrialisering te gaan. Nederland had als gevolg van zijn ‘Gouden Eeuw’ aan het begin van de negentiende eeuw een hoog economisch niveau bereikt, een voordeel vanaf het begin dus. Het was in die tijd per hoofd van de bevolking een van de rijkste landen ter wereld. Maar het was niet vanzelfsprekend die standaard vast te houden en zelfs te verhogen. Het economische succesverhaal was in vergelijking met andere landen niet zo spectaculair als in de Gouden Eeuw. Maar indrukwekkend bleef het wel, en het zal economische historici blijven bezighouden. Een Nederlandse collega vatte in een gesprek met mij de Nederlandse negentiende eeuw samen met de woorden: ‘We remained quietly rich.’

Zoals gezegd: voor Nederlandse lezers valt er in deze wereldgeschiedenis vermoedelijk te weinig te lezen over hun eigen land. Daarvoor hoef ik me niet te verontschuldigen en het is ook geen nadeel, want er bestaan vele fantastische boeken van Nederlandse historici waarin het nodige te lezen staat. Het ging mij niet om een nationale bijzondere weg, maar om een veelzijdige wereldgeschiedenis, waarin eigenlijk alleen maar bijzondere wegen voorkomen. Die zijn altijd interessanter dan de zogenaamd normale.

Ten slotte maak ik van de gelegenheid gebruik Wil Hansen ervoor te bedanken dat hij het boek nauwgezet en met de ervaring van de literatuurkenner heeft vertaald. Van hem is ook het uitstekende voorstel het dubbelzinnige Duitse woord *Verwandlung* in de titel van het boek te vertalen met 'Metamorfose'.

Freiburg im Breisgau
Juli 2021

Inleiding

Elke geschiedenis heeft de neiging wereldgeschiedenis te worden. Sociologische theorieën vertellen ons dat de wereld de ‘omgeving van alle omgevingen’ is, de laatst mogelijke context van alle historische gebeurtenissen en de beschrijving ervan. De tendens om boven het plaatselijke uit te stijgen neemt in de loop van de historische ontwikkeling toe. Een wereldgeschiedenis van het neolithicum heeft niets te melden over intensieve contacten met verder weg gelegen streken, terwijl een wereldgeschiedenis van de twintigste eeuw zich fundamenteel geconfronteerd ziet met een fijnmazig netwerk van verbindingen over de hele aardbol, een *human web*, zoals John R. en William H. McNeill het genoemd hebben, of nog liever: een veelvoud van zulke netwerken.¹

Een historicus kan het schrijven van een wereldgeschiedenis rechtvaardigen indien die aansluit bij het bewustzijn van de mensen uit het verleden. Zelfs in het huidige tijdperk van grenzeloze telecommunicatie en internet leven miljarden mensen in benauwende omstandigheden, waaraan ze in hun werkelijkheid of in hun fantasie niet kunnen ontsnappen. Alleen bevoorrechte minderheden denken en handelen ‘mondiaal’. Maar al in de negentiende eeuw, vaak aangeduid als de eeuw van het nationalisme en de nationale staten, ontdekken historici die op zoek zijn naar vroege sporen van ‘globalisering’ grensoverschrijdende contacten: transnationaal, transcontinentaal, transcultureel. Veel negentiende-eeuwers vonden hun verruimde horizon van denken en handelen al een bijzonder kenmerk van hun tijd. Leden van de Europese en Aziatische midden- en lagere klassen richtten hun blik en hun hoop op verre landen. Vele miljoenen mensen vreesden reizen naar het onbekende niet. Staatslieden en militairen leerden te denken in ‘wereldpolitieke’ dimensies. Het eerste echte wereldrijk in de geschiedenis dat de hele aardbol omspande was het British Empire. Andere wereldrijken vergeleken zich eerzuchtig met het Britse voorbeeld. Handel en financiën raakten meer dan in de vroegmoderne tijd vervlochten in een wereldwijd web. Rond 1910 werden economische veranderingen in Johannesburg, Buenos Aires of Tokio meteen in Hamburg, Londen of New York waargenomen, en vice versa. Wetenschappers verzamelden informatie en objecten uit alle delen van de wereld; ze bestudeerden talen, gebruiken en religies van ook de verst afgelegen volken. De critici van de heersende orde begonnen zich ook internationaal – vaak tot ver buiten Europa – te organiseren: arbeiders, vrouwen, vredesactivisten, antiracisten, tegenstanders van het kolonialisme. De negentiende eeuw dacht over zijn eigen opkomende globalisering na.

Elke andere geschiedenis dan een wereldgeschiedenis is in het geval van de negentiende eeuw niet anders dan een noodoplossing. Maar met dat soort noodoplossingen heeft de geschiedschrijving zich tot wetenschap ontwikkeld; door nauwkeurige en zo uitvoerig mogelijke bronnenstudie is ze wetenschap geworden in de zin van een controleerbaar rationeel procedé. Dat is in de negentiende eeuw gebeurd, en het is daarom niet verbazingwekkend dat wereldgeschiedschrijving

juist in die tijd op de achtergrond is geraakt. Ze leek niet verenigbaar met het nieuwe professionele zelfbesef van de historicus. Dat is nu aan het veranderen, maar het betekent bepaald niet dat elke historicus nu wereldhistoricus wil of moet worden.² Geschiedwetenschap vraagt een intensieve en diepgaande studie van afgebakende gebeurtenissen. Het resultaat ervan is de stof voor grote syntheses, die op hun beurt onontbeerlijk zijn voor een algemene oriëntatie en voor het onderwijs. Het gebruikelijke kader van zulke syntheses is, althans voor de moderne tijd, de geschiedenis van een afzonderlijke natie of een natiestaat, misschien ook van een heel continent, bijvoorbeeld Europa. Wereldgeschiedenis blijft de invalshoek van een minderheid, maar dan een die niet langer als buitenissig of lichtzinnig terzijde kan worden geschoven. De fundamentele vragen zijn uiteraard op elk ruimtelijk en logisch niveau identiek: hoe verbindt de historicus bij zijn interpretatie van een op zichzelf staand historisch fenomeen de in de bronnen vastgelegde bijzonderheid ervan met de algemene abstracte kennis die de interpretatie van het afzonderlijke pas mogelijk maakt? En hoe komt de historicus tot empirisch verantwoorde uitspraken over grotere eenheden en historische processen?³

De professionalisering van de geschiedwetenschap, waaraan niet te ontkomen valt, heeft ertoe geleid dat *big history* wordt overgelaten aan de sociale wetenschappen. Aan de grote vragen over de historische ontwikkeling wijdden zich sociologen en politicologen die belangstelling bleven koesteren voor de diepte van de tijd en de uitgestrektheid van de ruimte. Historici schrikken terug voor stoutmoedige generalisaties, handzame universele uitspraken en monocausale verklaringen. Onder invloed van het postmoderne denken achten enkelen van hen het principieel onmogelijk 'grote verhalen' of interpretaties van langetermijnprocessen te ontwerpen. Niettemin is het schrijven van een wereldgeschiedenis ook een poging om voor het oog van het publiek enige duidingscompetentie en enig gezag af te troggelen van de vakspecialisten die op de vierkante centimeter werken. Wereldgeschiedenis is een van de mogelijkheden om geschiedenis te schrijven, iets waartoe af en toe ook eens een poging moet worden ondernomen. Het risico ligt bij de auteur, niet bij het publiek, dat door kritische beschouwingen in bescherming genomen wordt voor lichtzinnige vrijpostigheid en bluff. Toch blijft de vraag bestaan waarom wereldgeschiedenis dan door één persoon geschreven moet worden. Waarom niet de collectieve producten, die vele delen omvatten en geschreven zijn door een 'geleerdenfabriek' (Ernst Troeltsch)? Het antwoord is simpel: alleen een centrale organisatie van vragen en gezichtspunten, van stof en interpretatie, kan rechtdoen aan de vereisten voor het schrijven van een wereldgeschiedenis.

De belangrijkste eigenschap van een schrijver van een wereldgeschiedenis is niet zijn alwetendheid. Niemand beschikt over voldoende kennis om de juistheid van elk detail te waarborgen, om alle regio's ter wereld hetzelfde recht te laten wedervaren, en om uit al het onoverzichtelijke wetenschappelijk onderzoek telkens de best mogelijke conclusie te trekken. De belangrijkste eigenschappen van een schrijver van een wereldgeschiedenis zijn twee andere: enerzijds heeft hij gevoel nodig voor proporties, contradicties en invloeden, en voor typerende en representatieve elementen. Anderzijds moet hij een deemoedige houding aannemen tegenover de wetenschap waarvan hij afhankelijk is. De geschiedschrijver